

कारकस्य संक्षिप्तप्रश्नावली

१। प्रातिपदिकम् किम् ?

प्रातिपद+ठक्=प्रातिपदिकम्। पदं पदं प्रातिपदम्। प्रातिपदं गृह्णातीति प्रातिपदिकम्।

“अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्”, “कृत्तद्धितसमासाश्च” इति सूत्रद्वयेन पाणिनिना प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते। धातुं प्रत्ययं प्रत्यासत्तुं च वर्जयित्वा अर्थवद् शब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् इति, कृत्तद्धितास्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः इति सूत्रद्वयानां अर्थः भवति।

“प्रातिपदिकार्थलिङ्गवचनसंख्यामात्रे प्रथमा” इति सूत्रेण कृदन्तानां तद्धितास्तानां शब्दानां प्रातिपदिकत्वात् प्रथमाविभक्तिः सिध्यति। यथा- कारकः, उपगवः आदि उदाहरणाः। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इति सूत्रेण राजपुरुषः इत्यादिशब्दानां प्रातिपदिकसंज्ञां प्राप्यति।

२। प्रातिपदिकार्थः कः?

प्रातिपदिकस्य अर्थः प्रातिपदिकार्थः। आचार्येण भट्टोजीदीक्षितमतेन-“नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः”। प्रातिपदिकार्थे प्रथमा विभक्तिः स्यात्। यथा-कृषः, शी, ज्ञानम्।

३। किम् कारकम्?

क्+णुल(अक)=कारकम्। आचार्येण पाणिनिना कारकस्य किमपि सामान्यलक्षणम् न कृतम्। अन्ये व्याकरणे “क्रियान्वयि कारकम्” एतद् लक्षणम् दृश्यते। क्+णुल(अक)=कारकम्, ‘करोतीति कारकम्’ कारकस्य एतेन व्युत्पत्तिगतेन अर्थमर्थेन क्रियया सह कारकस्य अन्वयः प्रकाशितम् भवति। क्रियया सह यस्य विशेषसम्बन्धः अन्तरङ्गसम्बन्धश्च द्योतितः तद् कारकम्।

४। प्रातिपदिकार्थे का विभक्तिः भवति?

प्रातिपदिकार्थे प्रथमा विभक्तिः भवति।

५। अलिङ्गम् किम्? उदाहरणम् प्रदीयताम्।

येषां शब्दानां शेषाम् लिङ्गम् नास्ति, सर्वेषु लिङ्गेषु येषां समानं रूपं दृश्यते तेषाम् शब्दानां अलिङ्गसंज्ञा भवति। यथा-अव्यय शब्दाः, नैः, इत्यादि।

६। नियतलिङ्गम् किम्?

येषाम् शब्दानां लिङ्गान्तरं न भवति तेषाम् नियतलिङ्गसंज्ञा भवति। यथा-कृषः(पुं), शी(स्त्री), ज्ञानम्(क्लीब)।

७। अनियतलिङ्गम् किम्?

एकाधिकलिङ्गे प्रयुक्तानाम् शब्दानाम् अनियतलिङ्गसंज्ञा भवति। यथा-तटः, तटीः, तटम्।

८। लिङ्गमात्राधिक्ये प्रथमायाः उदाहरणम् प्रदीयताम्।

अनियतलिङ्गशब्दः लिङ्गमात्राधिक्ये प्रथमायाः विषयः। लिङ्गमात्राधिक्ये प्रथमायाः उदाहरणम् तटः, तटी, तटम्। “अनियतलिङ्गस्तु लिङ्गमात्राधिक्यस्य”। उदाहरणम् तटः, तटी, तटम्।”

९। परिमाणमात्राधिक्ये प्रथमायाः उदाहरणम् प्रदीयताम्।

परिमाणमात्राधिक्ये प्रथमायाः उदाहरणम् यथा-द्रोणो व्रीहिः। आचार्येण भट्टोजी दीक्षितेन आह- “परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः।”

१०। वचनमात्रे प्रथमायाः उदाहरणम् प्रदीयताम्।

वचनमात्रे प्रथमायाः उदाहरणम् यथा-एकः, द्वौ, बहवः। आचार्येण भट्टोजी दीक्षितेन आह-“वचनं संख्या”। एकः, द्वौ, बहवः। “इह उक्तार्थत्वादिभक्तैरप्राप्तौ वचनम्।”

११। “द्रोणो व्रीहिः”-इत्यस्य अर्थविश्लेषणं कुरु।

द्रोणो व्रीहिः इत्यस्य अर्थः-द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः। अत्र ‘द्रोणः’ इति शब्दे परिमाणमात्राधिक्ये प्रथमा स्यात्।

१२। कारकम् कतिविधम्?

कारकम् षड्विधम्। यथा-कर्तृकारकम्, कर्मकारकम्, करणकारकम्, सम्प्रदानकारकम्, अपादानकारकम्
अधिकरणकारकम् च--

“कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं ततःपरम्।

अपादानाधिकरणे कारकाणि भवन्ति षट्।।”

१३। का विभक्तिः ? विभक्तिः कतिविधम् ?

१४। प्रथमायाः अर्थः कतिविधम्?

प्रथमायाः अर्थः पञ्चविधम् भवति। यथा-प्रातिपदिकार्थे प्रथमा, लिङ्गमात्राधिक्ये प्रथमा, परिमाणमात्राधिक्ये
प्रथमा, वचनमात्रे प्रथमा, सन्बोधने प्रथमा च। पाणिनिना सूत्रं कृतम्-“प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे
प्रथमा”, “सन्बोधने च”।

१५। द्वितीयायाः अर्थः कतिविधम्।

द्वितीयायाः अर्थः चतुर्विधम्। यथा-कर्मे द्वितीया, अनीप्सितकर्मे द्वितीया, अन्तरा बहियोगेश्च द्वितीया स्यात्।

१६। चतुर्थ्याः अर्थः कतिविधम्।

चतुर्थ्याः अर्थः द्विविधम्। यथा-सम्प्रदाने चतुर्थी, तदर्थे चतुर्थीश्च।

१७। पञ्चम्याः अर्थः कतिविधम्?

पञ्चम्याः अर्थः द्विविधम्। यथा-अपादाने पञ्चमी, हेतुर्थे पञ्चमी च।

१८। सप्तम्याः अर्थः कतिविधम्?

सप्तम्याः अर्थः चतुर्विधम्। यथा-अधिकरणे सप्तमी, भावार्थे सप्तमी, हेतुर्थे सप्तमी, निर्द्धारणे सप्तमी च।

१९। सन्बोधनम् किम्? सन्बोधने प्रथमायाः उदाहरणम् प्रदीयताम्।

अभिमुखीकृत्य ज्ञापनं सन्बोधनम्। सन्बोधने प्रथमा स्यात्। सन्बोधने प्रथमायाः उदाहरणम् यथा-हे राम!

२०। सन्बोधने किम् विभक्तिम् भवति? सूत्रोल्लेखं कुरु।

सन्बोधने प्रथमा विभक्तिः भवति। सूत्रम्-“सन्बोधने च।”

२१। कर्तः सञ्ज्ञाविधायकम् सूत्रोल्लेखं कुरु।

कर्तः सञ्ज्ञाविधायकम् सूत्रं यथा-“स्वतन्त्रः कर्ता”।

२२। कर्मकारकविधायकम् प्रधानम् सूत्रम् किम् ? उदाहरणम् प्रदीयताम्।

कर्मकारकविधायकम् प्रधानम् सूत्रम्-“कर्तरीप्सिततमं कर्म”। येमन- पयसा उदनं भुङ्क्ते।

२३। कर्मकारके किम् विभक्तिम् भवति? सूत्रोल्लेखं कुरु।

कर्मकारके द्वितीया विभक्तिः भवति। सूत्रम्-“कर्मणि द्वितीया।”

२४। अनुक्ते कर्मणि किम् विभक्तिम् भवति? सूत्रोल्लेखं कुरु। उदाहरणम् प्रदीयताम्।

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया विभक्तिः भवति। सूत्रम्-“कर्मणि द्वितीया।” उदाहरणम्-हरिः भजति।

२५। उक्तकर्मणि किम् विभक्तिम् भवति? उदाहरणम् प्रदीयताम्।

उक्तकर्मणि “प्रातिपदिकार्थ-लिङ्ग-परिमाण-वचनमात्रे प्रथमा” सूत्रानुसारे प्रथमा विभक्तिः भवति।
यथा-हरिः भजते।

२६। अभिधानम् किम्? उदाहरणम् प्रदीयताम्।

पाणिनीय व्याकरणे अभिधानम् एकम् पारिभाषिकशब्दम्। अस्य अर्थः स्फुटोक्तिः व्यक्तिनिर्देशो वा। प्रायेण
तिङ्श्लेखेन, कृदश्लेखेन, तद्धितेन, समासेन च अभिधानम् भवति-“अभिधानं प्रायेण तिङ्-कृदश्लेखेन
-समासेः।”(वार्तिक)। उदाहरणम् यथाक्रमेण-तिङ्-हरिः सेवते। कृत्-लम्ब्या सेवते। हरिः। तद्धित-
शतः पटः। समास-प्राप्तानन्दो रामः।

२७। निपातेन अभिधानस्य उदाहरणम् प्रदीयताम्।

“कृचिनिपातेनाभिधानम्” सूत्रानुसारे निपातेन अभिधानम् भवति। उदाहरणम् यथा-विष्वक्को पि संवर्ष

स्वयं ह्येत्तुमसाम्प्रतम्।

२८। अनीप्सितकर्मणि द्वितीयायाः उदाहरणम् प्रदीयताम् । सूत्रनिर्देशम् कुरु।

अनीप्सितकर्मणि द्वितीयायाः उदाहरणम्-उदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते। ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति।
सूत्रम्-“तथायुक्तक्षणीप्सितम्।”

२९। “तथायुक्तक्षणीप्सितम्” सूत्रे ‘अनीप्सितम्’ शब्दस्य कोऽर्थः?

“तथायुक्तक्षणीप्सितम्” सूत्रे अनीप्सितम् शब्दस्य अर्थः ङिप्सितभिरम्। अनीप्सितकारकमपि कर्मसंज्ञं प्राप्यते। अनीप्सितम् द्विविधम्। यथा-द्वेष्यम् उदासीन्यम् च। द्वेष्यम् यथा-उदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते। उदासीन्यम् यथा-ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति।

३०। अकथितकर्मविधायकम् सूत्रनिर्देशम् कुरु।

अकथितकर्मविधायकम् सूत्रम्-“अकथितक्षः”।

३१। “अकथितक्षः” इति सूत्रे ‘अकथित’ शब्दस्य अर्थः किम्?

“अकथितक्षः” इति सूत्रे ‘अकथितः’ शब्दस्य अर्थः-न कथितः(विवक्षितः)।

३२। अकथितकर्म वा अप्रधानकर्म वा गौणकर्म किम्?

अपादानादिभिः विशेषैः कारकैः अविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं भवति। दुहादीनां द्वादशानां तथा नौ-प्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्म इति परिगणनं कर्तव्यम्।
सूत्रम्-“अकथितक्षः”।

३३। अकर्मकधातुभिः योगे कर्मसंज्ञकस्य उदाहरणम् प्रदीयताम्।

अकर्मकधातुभिः योगे कर्मसंज्ञकस्य उदाहरणम्-कुरुन् स्वपिति। मासम् आस्ते। गोदोहम् आस्ते।
“अकर्मकधातुभिः योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽप्या च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्।”

३४। प्रयोज्यकर्मणः संज्ञा प्रदीयताम्। प्रयोज्यकर्मविधायकम् सूत्रोल्लेखं कुरु।

अनिजन्तक्रियायाः कर्ता निजन्तवश्याम् कर्मे सति तं प्रयोज्यकर्मसंज्ञा प्राप्यते भवति।

सूत्रम्-“गति-वृद्धि-प्रत्यवसानार्थ-शब्द कर्माकर्माणामनिकर्ता स गौः।” उदाहरणम्-शत्रून् गमयं स्वर्गम्।

३५। अकर्मकधातुभिः योगे सकर्मकतृप्तापेक्षः श्लेषाणां उदाहरणसहकारेण विश्लेषणम् कुरु।

अकर्मकधातुभिः योगे सकर्मकतृप्तापेक्षविषये चतुर्विधं श्लेषः दृश्यन्ते। एतद् विषये कारिका-

“धातोरर्थान्तरे वृत्तेधातुर्थेनोपसंग्रहात्।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया॥”

१) धातोः अर्थान्तरे-भृत्यः भारं वहति(सकर्मक), किन्तु नदी वहति वेगेन(अकर्मक)।

२) धातुर्थेनोपसंग्रहात्-गौः शब्दायते(अकर्मक)। ३। प्रसिद्धेः-मेघो वर्षति। ४। अविवक्षातः- माता पचति।

३६। अष्टाध्याय्याम् आधारे कर्मसंज्ञाविधायकम् कति सूत्राः प्राप्यन्ते। उदाहरणम् प्रदीयताम्।

अष्टाध्याय्याम् आधारे कर्मसंज्ञाविधायकम् त्रीणि सूत्राणि प्राप्यन्ते। १। “अधि-शीङ्-श्लासां कर्म”

(१।४।४७)। २। “अभिनिविशच्च”(१।४।४९), ३। “उपान्व्याङ् वसः” (१।४।४८)। यथा-शिशुः शय्याम् अधितिष्ठति।